

MATEUSZ CHRAMIEC <https://orcid.org/0000-0003-2123-4597>

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Szable w kontekście badań nad bronią dawną – przyczynek do dziejów bronioznawstwa polskiego

ABSTRACT

Sabres in the context of research on historical weapons – a contribution to the history of Polish hoplology

This article is an attempt to provide a comprehensive view on the history of hoplology in relation to the most popular type of weapon used in the old Polish-Lithuanian Commonwealth, the sabre. The research history addresses the issue of modern weapons, which is motivated by the emergence of various types of sabre at that time. Research on old weapons, inspired primarily by collectors, museologists and members of academia, traditionally uses a range of methods developed by history, art history, archaeology and art restoration. Such research can also enter the field of sociology and cultural studies, provided that we take into account the fact that weapons, sabres in particular, symbolized social standing. The variety of issues, which are generally confined to the above mentioned concepts, also translates into the historiographic sphere. Because of that, it may be surprising that Polish literature on historical weapons only dates back to the second half of the 19th century. However, collectors had shown interest in military items much earlier. The first part of the article presents the most important private collections of weapons from the end of the 18th century to the beginning of the 20th century, with particular focus on the almost entirely preserved collection of Izabela Czartoryska, who founded the first museum in Poland. This layout is the starting point for presenting academic interest in military items, divided into the pre- and post-war periods.

Keywords: sabre, cold weapons, military items, hoplology, museology, art collecting

Słowa kluczowe: szable, broń biała, militaria, bronioznawstwo, muzealnictwo, kolekcjonerstwo

Wstęp

Szabla jest zakorzeniona w polskiej kulturze i tradycji mocniej niż jakikolwiek inny typ broni. Funkcjonowała jako symbol stanu szlacheckiego, a obecnie jest wręcz postrzegana jako synonim dawnej Rzeczypospolitej. Możemy przecież obok szabli wyszczególnić inne typy broni, które na stałe zagościły w naszym rodzimym arsenale jako symbole walk o niepodległość i niestrudzonego oddania sprawie polskiej. Są to na przykład kosy bojowe – rozpowszechnione dzięki romantycznej literaturze i sztuce ukazującej idee solidaryzmu społecznego, wobec którego zarówno szlachta, jak i chłopci stawali ramię w ramię do walki o dogorywającą Polskę¹. Wśród polskiej broni „narodowej” wymienić możemy także lancę, która została regulaminowo wprowadzona na wyposażenie Kawalerii Narodowej i towarzyszyła wielu polskim formacjom jeździeckim przez cały wiek XIX. Używana była jeszcze w dobie Drugiej Rzeczypospolitej². Jednak to właśnie szabla stała się wyznacznikiem polskiej kultury militarnej, jak również mody.

Oglądając zachowane egzemplarze muzealne w zbiorach na całym świecie, można zauważyć, że nie była ona wyłącznie narzędziem bojowym. Od starożytności militariom różnego typu nadawano znaczenie symboliczne – traktowano je jako wota, stanowiły insygnia władzy, były także obiektami obrzędów rytualnych – wystarczy zwrócić uwagę na celtycki zwyczaj wyginania głowni mieczowych, składanych w grobach lub na niszczenie broni pokonanego przeciwnika, wbrew uwarunkowaniom praktycznym, które nakazywałyby jej wtórne wykorzystanie ze względu na chociażby wysoką wartość materiałową broni³. Z czasów nowożytnych można przywołać wiele uchwytnych śladów wskazujących na ciągłość ww. zwyczajów. Od średniowiecza w mniejszym lub większym stopniu uległy one przemianom lub zostały zredefiniowane, niemniej ich znaczenie semantyczne pozostało niezmiennie.

Z tego też powodu szabla należy do tej grupy zabytków sztuki, które od dziesięcioleci intrygują badaczy, skupionych wokół różnorodnych dziedzin, a szczególnie bronioznawców, muzealników, historyków wojskowości, archeologów, a w kontekście artystycznym także historyków sztuki. Z uwagi na osobisty stosunek Polaków do tej broni, niejako ukształtowało się twierdzenie o jej narodowej przynależności. To zaowocowało wzrostem zainteresowania szablami najpierw wśród zbieraczy i kolekcjonerów, a od połowy XIX wieku środowisk naukowych. Nie bez powodu stosunkowo młode bronioznawstwo polskie ma swój początek w piśmiennictwie poświęconym broni siecznej. Stąd propozycja

¹ O przystosowaniu kosi do celów bojowych, co przyczyniło się do jej upowszechnienia, pisał w czasie insurekcji architekt – *vide* Ch.P. Aigner, *Krótką nauka o pikach i kosach*, Warszawa 1794. Kosa była wykorzystywana także w późniejszych zrywach narodowych. W powszechnej świadomości stała się symbolem walki niepodległościowej za sprawą XIX-wiecznej literatury i sztuki, np. Matejkowski *Kościuszko pod Raclawicami*. O kosie bojowej *vide* M. Stecewicz, *Kosa*, „Broń i Barwa” (dalej „BiB”) 1936, nr 3/4, s. 81–85.

² Na temat lancy w wojskowości – polskiej *vide* J. Jaworski, *Regina Armorum. Rzecz o lancy*, Oświęcim 2011.

³ J.K. Kozłowski, P. Kaczanowski, *Wielka historia Polski*, t. 1: *Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.)*, Kraków 1998, s. 219–223; W. Wojciechowski, *Broń pierwotna i starożytna w Polsce*, Warszawa 1973, s. 172–175. O germańskich zwyczajach rytualnego niszczenia broni *vide* Z. Żygulski jun., *Broń starożytna*, Warszawa 1998, s. 183.

związłego i uporządkowanego przedstawienia dotychczasowego stanu badań nad militariami dawnymi w odniesieniu do szabli. Funkcjonowanie szabli w świadomości polskiej (lub szerzej europejskiej) stanowi wynik pewnych procesów, którym poddawany jest każdy zabytkowy przedmiot materialny. W czasie kiedy szable były przedmiotami codziennego użytku⁴, nie zachodziła wśród pisarzy potrzeba ich szczegółowego opisu⁵. Tym bardziej nie stanowiły one przedmiotu aspiracji naukowych. W większym zakresie natomiast szable interesowały kolekcjonerów. Jako pamiątki rodowe były przechowywane zapewne w większości domów. W XIX wieku stały się powszechne na rynku antykwarycznym. Prywatne kolekcje zwykle stanowiły fundament dla zbiorów muzealnych. Zgrupowany materiał zabytkowy rodził potrzebę uporządkowania i klasyfikacji, a w konsekwencji ugruntowania się badań nad genezą i typologią. Równoległe rozważania te poszerzano o analizy źródłowe i ikonograficzne. Uznając kolekcjonerstwo za ważny etap w kształtowaniu się nie tylko polskiego, ale i światowego bronioznawstwa, w niniejszym artykule przeznaczono temu zagadnieniu osobną część.

Dotychczas w literaturze przedmiotu poświęcono już nieco miejsca na przedstawienie historii badań nad szablami. Zwykle są to jednak opisy ogólnikowe, zazwyczaj stanowiące wstęp do monograficznych opracowań tego rodzaju uzbrojenia⁶. Jako że dzieje badań nie są ich głównym celem samym w sobie, często pomijano ważne kwestie związane z udziałem nauki o szablach dla szerszego kontekstu bronioznawczego. Nie można obecnie wskazać publikacji, która niniejszy temat w pełni by charakteryzowała. Niemniej niżej omówione opracowania są bardzo pomocne i należy traktować je jako bazy. Dotychczas najpełniejszy stan badań zaprezentował Włodzimierz Kwaśniewicz w roku 1988⁷, a w ostatnich latach Janusz Sękowski⁸. Zebrana przez autorów wiedza stanowić więc będzie główny punkt odniesienia dla omawianego tematu.

W uwagach wstępnych należy jeszcze zdefiniować znaczenie pojęć. Przez termin „broń dawna” należy rozumieć uzbrojenie historyczne, które obecnie nie jest wykorzystywane w technice wojskowej. W niniejszym artykule uwzględnione są publikacje dotyczące szabel nowożytnych, kiedy ostatecznie wykształciły się wszystkie jej typy. Przedział

⁴ Niezależnie czy chodzi o broń bojową, paradną lub element stroju. O zróżnicowanych funkcjach szabel w kulturze polskiej na przykładzie pamiątek ze zbiorów Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie *vide* T. Kusion, *Szable znane i nieznanne, dziwne i ciekawe, na przykładzie wybranych obiektów ze zbiorów Muzeum Książąt Czartoryskich [w:] Między nauką a praktyką. Sesja tematyczna „Między nauką a praktyką”*, red. M. Taborska, Kraków 2018, s. 23–36.

⁵ Wspomina o tym Zdzisław Żygulski jun., zauważając, że tak codzienny i oczywisty przedmiot jak szabla, nie wymagał szerszego komentarza. Z tej przyczyny nie pojawiają się w źródłach dokładniejsze jej opisy. *Vide* Z. Żygulski jun., *Broń w dawnej Polsce*, Warszawa 1975, s. 19. Szabla funkcjonowała jednak w literaturze staropolskiej jako swoiste zjawisko kulturowe; T. Kusion, *Szable znane i nieznanne...*, s. 23–25.

⁶ Z. Żygulski jun., *Broń w dawnej Polsce*, s. 19–30; A. Nadolski, *Polska broń. Broń biała*, Wrocław 1984, s. 12–16. Odnosnie do historii badań nad szablami XIX- i XX-wiecznymi *vide* A. Czerwiński, L. Dudek, *Szabla żołnierza polskiego XIX i XX wiek*, Wrocław 1988, s. 13–17.

⁷ W. Kwaśniewicz, *Szabla polska od XV do końca XVIII wieku*, Zielona Góra 1988, s. 11–19.

⁸ J. Sękowski, *Konserwacja broni białej z elementami bronioznawstwa*, Warszawa 2008, s. 12–16.

czasowy będzie więc wyznaczał okres od XV⁹ do początku XIX wieku¹⁰, kiedy w wyniku procesów mechanizacji masowa produkcja szabel przebiegała podług ustalonych wzorów, zatracając tym samym walor unikatowości. Opracowanie zespołów szabel XIX- i XX-wiecznych wymaga tym samym wykorzystania innych metod badawczych, które zwykle publikuje się w osobnych materiałach¹¹.

Nowożytny kolekcjonerstwo jako geneza naukowego zainteresowania militariami

W wiekach XV i XVI na gruncie tworzenia się nowoczesnych postaw intelektualnych zaczęły kształtować się różnego typu kolekcje, które posiadały znamiona naukowego zainteresowania przeszłością. Taką postawę reprezentował ród Medyceuszy, których zbiór opierał się na wtórnie odkrytych zabytkach antycznej kultury rzymskiej¹². Namiętnością florenckich patrycjuszów były zabytki starożytne, co wywołane było ówczesnym zwrotem ku zainteresowaniu antykiem. Jednocześnie Medyceusze odbiegli od utartego dotychczas pojęcia zbieractwa, które opierało się na tworzeniu tzw. gabinetów osobliwości¹³. Wprowadzenie swojego rodzaju nowej jakości w dotychczasowe pojęcie kolekcjonerstwa dało początek procesom powstawania wyspecjalizowanych w danej dziedzinie zbiorów, których nie kształtowano tylko na podstawie kaprysu zbieracza lub chęci zszokowania i zaabsorbowania uwagi widza egzotyką, ale również uwzględniano ściśle określony cel. Co w dalszej konsekwencji miało prowadzić do zainteresowań o wydziwisku quasi-naukowym¹⁴. To z kolei oznacza, że zbiór pewnych zbliżonych wyglądem lub przeznaczeniem obiektów jest poddawany wstępnemu procesowi badawczemu – rozpoznawany, opisywany, a następnie datowany i klasyfikowany do odpowiedniej grupy, znaczenie ma także miejsce jego eksponowania¹⁵. Był to znaczący krok ku powstaniu nowoczesnego pod względem merytorycznym rodzaju kolekcji, która powinna nieść jasno sprecyzowane przesłanie zarówno dla twórcy, jak i dla odbiorcy. Potem do przedmiotów, które obejmowano działaniami intelektualno-kolekcjonerskimi, włączono militaria – traktowane już jako grupa lub pewnego rodzaju zasób. Ukształtowanie

⁹ Chociaż należy pamiętać, że dzieje szabli sięgają znacznie wcześniej, do co najmniej V lub VI w., co w wypadku badań nad bronią nowożytną jest uwzględnione jako jej geneza.

¹⁰ W przeciwieństwie do np. broni palnej, gdzie granica między „dawnym”, a „nowoczesnym” jest wyraźna, przez upowszechnienie się po połowie XIX w. systemów iglicowych, ustalenie precyzyjnych ram czasowych jest o tyle problematyczne, że szable nowożytne przerabiano i wykorzystywano jeszcze w XIX, a nawet XX w.

¹¹ Z wyłączeniem rzecz jasna publikacji o charakterze syntetycznym. Wykaz publikacji na temat szabel z tego okresu, *vide* A. Czerwiński, L. Dudek, *op. cit.*, s. 391–397.

¹² Z. Ważbiński, *Muzeum i zbiory artystyczne epoki nowożytnej*, t. 1: *Wiek XV i XVI*, Toruń 2006, s. 53–66.

¹³ Z. Żygulski jun., *Muzea na świecie. Wstęp do muzealnictwa*, Warszawa 1982, s. 30; K. Pomian, *Zbieracze i osobliwości*, Gdańsk 2012, s. 63–84.

¹⁴ Z. Ważbiński, *Muzeum i zbiory artystyczne epoki nowożytnej*, cz. 2: *Wiek XVII i XVIII*, Toruń 1988, s. 7.

¹⁵ Z. Ważbiński, *Muzeum i zbiory artystyczne...*, t. 1, s. 9–10.

nowej jakości kolekcjonerstwa na przełomie XV i XVI wieku nie oznacza bynajmniej, że dyletanckie czy po prostu niefachowe zbiory przestały istnieć.

Nawiązując bezpośrednio do problemu kolekcjonerstwa militariów, należy zacząć od postaci, dzięki której dokonana się rzecz przełomowa w tej dziedzinie. Chodzi o księcia tyrolskiego Ferdynanda II Habsburga (1529–1595). Jako zapalony mecenas sztuki przeprowadził na zamku Ambras gruntowne prace renowacyjne, które przystosowały rezydencję do celów ekspozycyjnych. Zorganizowana została tam pierwsza wystawa militariów, które Ferdynand pozyskiwał z całej Europy. Utworzona w ten sposób Zbrojownia Bohaterów (niem. *Heldenrüstkammer*) została zaaranżowana w dolnej części zamku¹⁶. Kolekcja posiadała ściśle określony cel, polegający na utworzeniu prestiżowej galerii uzbrojenia władców europejskich, a właściwie uzbrojenie to miało wyrażać chwałę i splendor wielkich wodzów¹⁷. Pozyskane egzemplarze zebrane na zamku¹⁸ umożliwiły stworzenie na ich podstawie serii graficznych portretów władców, które opatrzone notami biograficznymi. Całość zebrano i wydano w roku 1601 pod tytułem *Armamentarium Heroicum*¹⁹.

Zbiór z zamku Ambras stanowi niezwykle ważny epizod w światowych dziejach kolekcjonerstwa militariów. Niemniej do pewnego czasu było to zjawisko odosobnione. W całej Europie tworzono natomiast arsenały, skarbcce i zbrojownie, co miało swoje uzasadnienie praktyczne. Jednak aż do XVIII, a zwykle nawet XIX wieku, nie budziły one większego zainteresowania historyków. Dopiero w czasie przełomowych procesów kształtowania muzeów publicznych wyodrębniano zbrojownie cesarskie, królewskie i książęce, które dały początek największym muzeom militariów²⁰.

Odmierna sytuacja na ziemiach polskich sprawia, że obecnie nie można precyzyjnie określić, jak kształtowały się nasze rodzime zbiory militariów. Wiemy, że w trakcie potopu oraz wojny północnej Szwedzi wywozili na masową skalę wszelakie dobra,

¹⁶ Th. Kuster, *'dies heroische theatrum': The Heldenrüstkammer at Ambras Castle [w:] Ferdinand II: 450 Years Sovereign of Tyrol. Jubilee Exhibition*, red. S. Haag, V. Sandbichler, Innsbruck 2017, s. 85–86. Ze zbiorów zamku Ambras pochodzi zbroja Stefana Batorego, która obecnie ekspozowana jest w Hofjagd- und Rüstkammer w Wiedniu, nr inw. A 609. Reprodukcję tej zbroi malował jako szkic Jan Matejko. Dzieło obecnie znajduje się w zbiorach Domu Jana Matejki – oddziale Muzeum Narodowego w Krakowie, nr inw. MNK IX-16; *vide Matejko. Obrazy olejne. Katalog*, red. K. Sroczyńska, Warszawa 1993, s. 120–121, nr kat. 137. Artysta przedstawił króla w tym właśnie kirysie na obrazie *Batory pod Pskowem*.

¹⁷ A. Auer, V. Sandbichler, K. Schütz, Ch. Beaufort-Spontin, *Schloß Ambras*, Innsbruck 2007, s. 7–9.

¹⁸ Zasadniczo kolekcja dzieliła się na trzy części: właściwą *Heldenrüstkammer*, *Türkenkammer* – prezentujące panoplia tureckie oraz prywatny zbiór uzbrojenia Ferdynanda *Leibrüstkammer*; *vide V. Sandbichler, 'Innata omnium pulcherrimarum rerum inquisitio': Archduke Ferdinand II as a Collector [w:] Ferdinand II: 450 Years..., s. 77.*

¹⁹ Autorem tekstów pierwszego, łacińskiego wydania był sekretarz księcia Ferdynanda Jacob Schrenck von Notzing, grafiki wykonali Giovanni Battista Fontana oraz Dominicus Custos. Jeden z egzemplarzy pierwszego wydania jest przechowywany w Muzeum XX. Czartoryskich w Krakowie; nr inw. MNK XV R. 19613-R. 19739.

²⁰ Na podstawie zbiorów cesarskich, królewskich i książęcych powstały takie muzea, jak Badisches Landesmuseum w Karlsruhe; Hofjagd- und Rüstkammer w Wiedniu; Livrustkammeren w Sztokholmie; Musée Royal de l'Armée et d'Histoire Militaire w Brukseli; Orużejnaja Pałata w Moskwie (ros. Оружейная палата), Real Armeria w Madrycie, Royal Armouries Museum w Leeds, Rüstkammer w Dreźnie, The Armouries of the H.M. Tower of London w Londynie.

w tym również broń²¹. Zbieraczem i w opinii Zdzisława Żygulskiego wytrawnym znawcą militariów (głównie trofealnych) był Jan Sobieski, który swe zbiory gromadził przede wszystkim w Żółkwi, Jaworowie, a potem Wilanowie²². Mniejsze lub większe zbiory posiadały zapewne niemal wszystkie znaczniejsze rody szlacheckie, gdyż na podstawie tych kolekcji powstawały muzea ordynackie, takie jak muzeum Działyńskich (potem Zamoyskich) w Kórniku²³, Lubomirskich we Lwowie²⁴, Krasińskich, Przewdzickich i Zamoyskich w Warszawie²⁵, Raczyńskich w Rogalinie²⁶, Rzewuskich w Podhorcach²⁷ czy wreszcie Czartoryskich w Puławach, a następnie w Krakowie, o czym mowa niżej. Własną zbrojownię, nazwaną Świątynią Zwycięstwa, urządził w Pałacu w Winnogórze generał Jan Henryk Dąbrowski²⁸. Jeszcze za czasów panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego ówczesni intelektualiści, wzorem państw zachodnich, takich jak Anglia lub Francja, podjęli próbę organizacji pierwszego na polskich ziemiach muzeum

²¹ E. Chwalewik, *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone*, t. 2: N–Ż, Warszawa–Kraków 1926, s. 196–197, 210–213; Katalog wybranych egzemplarzy dawnych militariów w zbiorach szwedzkich *vide* K.E. Steneberg, *Polonica. Zbiór obrazów*, przeł. Folejewski, Stockholm 1943, s. 36–38; Jak czytamy we wstępie, autor miał wydać większe opracowanie poloników, które jednak w obliczu wybuchu wojny się nie ukazało.

²² Z. Żygulski jun., *Zbrojownia Jana III Sobieskiego* [w:] *Tron pamiątek ku czci „Najjaśniejszego, Niezwyciężonego Jana III Sobieskiego Króla Polskiego” w trzechsetlecie śmierci 1696–1996*, red. J. Micleszko, Warszawa 1996, s. 75–76.

²³ E. Wojewodzianka, *Dzieje Zbioru Militariów Zamku Kórnickiego*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 1968, nr 9–10, s. 137–153; B. Dolczewska, Z. Dolczewski, *Zbrojownia na zamku kórnickim* [w:] *Materiały z sesji naukowej z okazji 60-lecia Muzeum Zamkowego w Pszczynie 11–12 maja 2006 r.*, red. M. Kluss, Pszczyna 2010, s. 217–240.

²⁴ *Katalog broni w Muzeum imienia Lubomirskich*, Lwów 1876; T. Lenczewski, *Lubomirscy gałęzi przeworskiej – arystokraci i kolekcjonerzy* [w:] *Lubomirscy linii przeworskiej. Arystokraci i kolekcjonerzy*, red. K. Kuczman, Stalowa Wola 2006, s. 19–27.

²⁵ K. Pułaski, *Inwentarz zbrojowni Ordynacji hr. Krasińskich*, Warszawa 1909; K. Ajewski, *Militaria w zbiorach Muzeum Ordynacji Zamojskiej w Warszawie*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1994, nr 43 (2), s. 183–218; J. Pych, *Zbrojownia Ordynacji Krasińskich*, „Muzealnictwo Wojskowe” 1995, nr 6, s. 209–232; K. Ajewski, *Zbiory Pałacu Błękitnego, Biblioteki i Muzeum Ordynacji Zamojskiej w Warszawie*, „Muzealnictwo” 1997, nr 39, s. 31–44; *idem*, *O losach zbiorów artystycznych Biblioteki i Muzeum Ordynacji Krasińskich w Warszawie w 70. rocznicę otwarcia*, „Muzealnictwo” 2001, nr 43, s. 27–45; *idem*, *Warszawskie kolekcjonerstwo militariów historycznych okresu zaborów. Cz. I: Zbrojownie i zbiory*, „Muzealnictwo” 2006, nr 47, s. 30–37 – rozszerzenie niniejszego artykułu; *idem*, *Warszawskie kolekcjonerstwo militariów historycznych okresu zaborów. Zbrojownie i zbiory arystokracji* [w:] *Materiały z sesji naukowej...*, s. 283–332.

²⁶ E. Leszczyńska, *Skarbnica pamiątek wielkopolskich, czyli rzecz o Zbrojowni w Rogalinie* [w:] *Materiały z sesji naukowej...*, s. 201–215.

²⁷ A. Hanaka, *Leon Rzewuski. Kustosz kolekcji w Podhorcach*, „Muzealnictwo” 2007, nr 48, s. 68–76; A. Czerwiński, *Ostatni ślad zbrojowni w sali rycerskiej w Podhorcach* [w:] *Materiały z sesji naukowej...*, s. 241–252; M. Downar-Dukowicz, J. Śliwiński, *Zbroje z pałacu w Podhorcach*, Poznań 2013, s. 13–14, 40–51.

²⁸ J. Pych, „Świątynia zwycięstwa”. *Kolekcja broni i historycznych pamiątek gen. Jana Henryka Dąbrowskiego*, „Muzealnictwo” 2004, nr 45, s. 46–59.

– tzw. *Musaeum Polonicum*²⁹, które ostatecznie nie powstało z przyczyn politycznych i złej kondycji państwa. Niemniej nie przewidywano w jego programie ekspozycji dawnej broni. Była to jednak pierwsza polska koncepcja muzealnicza, oparta na wzorcach angielskich i francuskich. Osobliwą jednak formą upamiętnienia doniosłych wydarzeń z historii dawnej Polski było organizowanie pokazów zdobyczy wojennych. Największą sławą cieszyła się wystawa upamiętniająca setną rocznicę wiktorii wiedeńskiej, którą zorganizowano w radziwiłłowskim pałacu w Nieświeżu³⁰.

Na początku XIX wieku otwarto pierwsze na polskich ziemiach muzeum, którego twórczynią była księżna Izabela z Flemmingów Czartoryska (1746–1835). Ta wytrawna kolekcjonerka zbudowała ekspozycję na podstawie obiektów pochodzących z prywatnych zbiorów magnackich – Czartoryscy byli między innymi spadkobiercami dóbr rodu Sieniawskich, w tym hetmana polnego Mikołaja Hieronima Sieniawskiego, uczestnika wyprawy wiedeńskiej³¹. Księżna zdobywała także różnego rodzaju przedmioty podczas licznych podróży, głównie do Anglii i Szkocji³². Zdecydowanym fenomenem było jednak pozyskiwanie osobistych pamiątek po wielkich wodzach i generałach ówczesnie żyjących, takich jak książę Józef Poniatowski³³ oraz Tadeusz Kościuszko³⁴. Było to możliwe dzięki rozległym kontaktom Izabeli z wybitnymi intelektualistami i kolekcjonerami epoki³⁵ – szczególnie warto przypomnieć tutaj o Tadeuszu Czackim, pierwszym inwentaryzatorze wzgórza wawelskiego³⁶, oraz generale Michale Sokolnickim, który swoje zbiory pozyskiwane we Francji i Belgii rzetelnie dokumentował i sukcesywnie przysyłał do Puław³⁷. Pamiątki polskie przechowywano w Świątyni Sybilli wzniesionej w roku

²⁹ M. Mniszech, *Myśli Względem Założenia Musaeum Polonicum*, „Zabawy Przyjemne i Pożyteczne” 1775, nr 11(2), s. 211–226; Z. Żygulski jun., *Muzea na świecie...*, s. 52–53.

³⁰ Z. Żygulski jun., *Broń w dawnej Polsce*, s. 19; J. Szablowski, *Obchody jubileuszowe zwycięstwa pod Wiedniem w 1683 roku w ciągu trzech stuleci [w:] Odsiecz Wiedeńska 1683. Wystawa jubileuszowa w Zamku Królewskim na Wawelu w trzechsetlecie bitwy*, red. A. Franaszek, K. Kuczman, Kraków 1990, s. 13–14.

³¹ Z. Żygulski jun., *Broń w dawnej Polsce*, s. 20–21.

³² Francuskojęzyczna relacja z podróży księżnej Izabeli po Anglii i Szkocji została zapisana w dzienniku rękopiśmiennym, przechowywanym w Bibliotece Książąt Czartoryskich: B. Cz. rps. 6066; por. Izabela z Flemmingów Czartoryska, *Podróż po Anglii. Dziennik podróży po Anglii i Szkocji w roku 1790*, oprac. i przekł. A. Whelan, Z. Żygulski jun., Warszawa–Toruń 2015.

³³ W Zbrojowni Muzeum XX. Czartoryskich przechowywane są następujące pamiątki po Józefie Poniatowskim: pałasz z pochwą, według tradycji znaleziony przy ciele księcia, nr inw. MNK XIV-46/1-2; naramienniki z munduru generalskiego, nr inw. MNK XIV-802/1-2; para ostróg (o niepewnej proveniencji), nr inw. MNK XIV 803/1-2; ordery: Wielki Krzyż Legii Honorowej ze wstążką, dwie gwiazdy Orderu Legii Honorowej, Gwiazda Virtuti Militari, baretka z miniaturami orderów, nr inw. MNK XIV-804/1-5.

³⁴ Pamiątki osobiste po Tadeuszu Kościuszcze ze Zbrojowni Muzeum XX. Czartoryskich stanowią dwie szable, nr inw.: MNK XIV-24; MNK XIV-61 oraz chorągiew wojewódzka, na którą według tradycji Kościuszko składał przysięgę na rynku w marcu 1794 r., nr inw. MNK XIV-794.

³⁵ H. Jurkowska, *Pamięć sentymentalna*, Warszawa 2014, s. 271–281.

³⁶ Z. Żygulski jun., *Pamiątki wawelskie w zbiorach puławskich*, „Studia do Dziejów Wawelu” 1961, nr 2, s. 380–408; *idem*, *Dzieje zbiorów puławskich. Świątynia Sybilli i Dom Gotycki*, Kraków 2009, s. 65–74, 301–307.

³⁷ Szerzej na temat działalności Sokolnickiego *vide idem*, *Tarcza renesansowa w Zbiorach Czartoryskich. Przyczynek do dziejów kolekcjonerstwa polskiego*, „Rozprawy i Sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie” 1954, nr 2, s. 162–172.

1801³⁸ (tę datę uznajemy za początek istnienia muzeum), natomiast obiekty przywożone z zagranicy umieszczano w Domu Gotyckim, zbudowanym w roku 1809³⁹. Zamyśłem księżnej było stworzenie narodowego panteonu pamiątek po wielkich Polakach – nie przywiązywała ona większej wagi do jakości artystycznej pozyskiwanych przedmiotów. Liczyła się ich wartość sentymentalna⁴⁰ i to, że należały one do kogoś ważnego. Tak więc wśród wysokiej klasy dzieł rzemiosła (takich jak turecki koncert przypisywany Władysławowi Jagielle⁴¹) w Puławach znalazły się także przedmioty wręcz kuriozalne, np. „kamień i mech ze Stone Hinge”⁴² lub suchar rzekomo po Napoleonie Bonaparte⁴³. Pamiątki z Domu Gotyckiego miały nawiązywać m.in. do szeroko rozumianej idei wolności. Budowle muzealne w założeniu ekspozycyjnym wyrażały dwie wartości. Z jednej strony wyraźny jest oświeceniowy zmysł naukowego kolekcjonerstwa, a z drugiej patriotyczny sentymentalizm, który daje się dostrzec zwłaszcza podczas lektury ówczesnych katalogów⁴⁴. Militaria wtedy nie posiadały statusu oddzielnego zbioru⁴⁵. Były one przechowywane wraz z innymi obiektami w szafach i gablotach, a także zdobiły ściany Świątyni Sybilli jako dekoracyjne panoplia⁴⁶.

Dopiero wnuk Izabeli, książę Władysław (1828–1894), zainicjował w latach 70. XIX wieku powstanie muzeum XX. Czarторыskich w Krakowie⁴⁷, gdzie wybitni badacze, tacy jak Józef Łepkowski, Marian Sokołowski oraz Leon Bentkowski, wyszczególnili

³⁸ Zbiory puławskiej Świątyni Sybilli zostały opisane w katalogach rękopiśmiennych, przechowywanych w Bibliotece Czarторыskich, które wyszczególnił w publikowanej dwukrotnie dysertacji doktorskiej Żygulski *vide idem*, *Dzieje zbiorów puławskich (Świątynia Sybilli i Dom Gotycki)*, „Rozprawy i Sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie” 1962, nr 7, s. 86–93; *idem*, *Dzieje zbiorów puławskich. Świątynia Sybilli...*, s. 113–122; *vide także* wykaz źródeł rękopiśmiennych: s. 323–324. Cennym opracowaniem wybranych rękopisów są także: *Opisy niektórych pamiątek zachowanych w Świątyni Sybilli w Puławach*, red. T. Chachulski, Warszawa 2010. O wybranych polskich militariach zgromadzonych w Puławach *vide* Z. Żygulski jun., *Świątynia Sybilli jako pierwsze polskie muzeum wojskowe [w:] Materiały z sesji naukowej...*, s. 169–180.

³⁹ Podobnie jak Świątynię Sybilli Żygulski wnikliwie przeanalizował dzieje i zbiory Domu Gotyckiego. Wykaz katalogów wraz z charakterystyką *vide idem*, *Dzieje zbiorów puławskich. Świątynia Sybilli...*, s. 204–207.

⁴⁰ H. Jurkowska, *op. cit.*, s. 401–402.

⁴¹ Koncert znajduje się obecnie w Zbiorach Muzeum XX. Czarторыskich, nr inw. MNK XIV-19/1-2; *vide Distant neighbour, close memories. 600 years of Turkish-Polish relations*, red. N. Berktaş, İstanbul 2014, s. 268, poz. 215.

⁴² W zbiorach Muzeum XX. Czarторыskich znajduje się drewniana szkatuła z intarsjowanym napisem na wieku: „PAMIĄTKI / JAKUBA I KAROLA / PIERWSZEGO / KAMIEŃ I MECH ZE STONE-HINGE”, nr inw. MNK XIII-3209; *vide* A. Zamojski, *Rozdział II: Paryż [w:] Muzeum Czarторыskich. Historia i zbiory*, red. Z. Żygulski jun., Kraków 1998, s. 107–108, ryc. 207.

⁴³ Nr inw. MNK XIII-1437; *vide* Z. Żygulski jun., *Dzieje zbiorów puławskich. Świątynia Sybilli...*, s. 218, ryc. 201.

⁴⁴ *Vide* przyp. 36 i 37.

⁴⁵ T. Kusion, *O militariach w zbiorach XX. Czarторыskich [w:] Otwieram Świątynię Pamięci. Zbiory Czarторыskich a narodziny idei muzeum w Polsce*, red. J. Wałek, Łódź 2015, s. 122–123.

⁴⁶ Z. Żygulski jun., *Dzieje zbiorów puławskich. Świątynia Sybilli...*, s. 86–89, 308–311.

⁴⁷ Historię powstania i funkcjonowania muzeum w Krakowie *vide* M. Rostworowski, *Rozdział III: Kraków [w:] Muzeum Czarторыskich...*, s. 150–179.

osobne działy zbiorów muzealnych, w tym również Zbrojownię⁴⁸, której zbiór poszerzono na przełomie XIX i XX wieku o nieliczne już zabytki. Obecnie traktowany jest jako zamknięty, co oznacza, że posiada charakter historyczny i nie są prowadzone dalsze zakupy celem powiększenia zasobu.

Należy dodać, że wiele innych kolekcji prywatnych dało podstawę do stworzenia późniejszych muzeów, ukierunkowanych programowo na pozyskiwanie dawnych militariów. Wyodrębnienie specjalistycznych działów, skupiających pamiątki wojskowe, pozwoliło na utworzenie zaplecza badawczego, umożliwiającego muzealnikom rozwój działalności. Największe środowisko wykształciło się rzecz jasna w Warszawie, w związku z inicjatywą powołania Muzeum Wojska Polskiego. Niemniej na gruncie dawnych kolekcji prywatnych przez zakupy lub darowizny powstały zbiory militariów w Muzeum Narodowym w Krakowie⁴⁹, Zamku Królewskim na Wawelu⁵⁰, Muzeum Narodowym w Kielcach⁵¹, Muzeum Narodowym w Poznaniu oraz w wielu mniejszych placówkach w całej Polsce⁵².

⁴⁸ Wśród serii rękopiśmiennych katalogów zachował się *Katalog Zbrojowni* rozpoczęty w roku 1877 przez Leona Bentkowskiego. Wówczas po raz pierwszy wyodrębniono militaria jako osobny dział. Niepublikowany rękopis przechowywany jest w Bibliotece Czartoryskich, nr inw. rps. 12774; D. Gorzelany, *Ekspozycja a koncepcja kolekcjonerska. Casus Muzeum Książąt Czartoryskich* [w:] *Muzeum a pamięć – forma, produkcja, miejsce*, red. T. de Rosset, E. Bednarz Doiczman, A. Tołysz, Warszawa 2018, s. 160.

⁴⁹ W roku 1889 na skutek znaczącego napływu pamiątek o charakterze nieartystycznym Komitet Organizacyjny Muzeum Narodowego w Krakowie wyodrębnił nowy dział Starożytności i Pamiątek. Do zbioru wpłynęły zabytki, zdeponowane, zakupione lub ofiarowane od rodzin Paszkowskich, Potockich, Sapiechów, Lubomirskich, legatu Władysława Kościelskiego (Sefera Paszy), Erazma Barączka, Emeryka Hutten-Czapskiego, a po wojnie z kolekcji Piotra Moszyńskiego. Lwia część tworzonego zbioru pochodziła również z depozytu zgromadzonego w ramach działalności Towarzystwa Naukowego Krakowskiego, a potem Akademii Umiejętności; M. Dziewulski, *100 rarytasów z kolekcji militariów w Muzeum Narodowym w Krakowie*, Kraków 2015, s. 9–12; cf. P. Wilkosz, *Kolekcja militariów i falerystyki Muzeum Narodowego w Krakowie*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” 2015, nr 14, s. 347–350.

⁵⁰ Zbiór militariów wawelskich tworzony od roku 1919 wzbogacił się szczególnie dzięki powojennemu zakupowi zbioru Brunona Konczakowskiego; K. Czyżewski, *Wawelskie zbiory militariów*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” 2015, nr 14, s. 271–273.

⁵¹ R. de Latour, *Muzeum Narodowe w Kielcach. Broń – katalog zbiorów*, Kraków 1985, s. 7–9. Zręby kolekcji kieleckiej wywodzą się ze zbiorów Tomasza Zielińskiego. Więcej na ten temat *vide* I. Jakimowicz, *Tomasz Zieliński i jego zbiory*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego” 1970, nr 6, s. 239–389; *eadem*, *Tomasz Zieliński. Kolekcjoner i mecenas*, Wrocław 1973.

⁵² Zaprezentowanie całości zbiorów polskich wymagałoby szerszego opracowania. Z ważniejszych wymienić należy zbiory Pałacu w Wilanowie, *vide* W. Bałdowski, *Militaria z dawnej kolekcji wilanowskiej*, Warszawa 1990; Muzeum Zamkowe w Pszczynie, *vide* J. Kruczek, *Zbrojownie i broń na zamku pszczyńskim* [w:] *Materiały z sesji naukowej...*, s. 253–282; *idem*, *Nowa zbrojownia w Muzeum Zamkowym w Pszczynie*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” 2011, nr 13, s. 217–229; Muzeum Zagłębia w Będzinie, *vide* F. Ścibałło, A. Swaryczewski, *Muzeum w Będzinie. Katalog zbiorów broni i uzbrojenia*, Kraków 1979; Z. Fuiński, *Muzeum Zagłębia w Będzinie. Broń biała i uzbrojenie ochronne. Katalog zbiorów*, Będzin 2001.

Kształtowanie się polskiego bronioznawstwa do roku 1939

Naukowe zainteresowanie orężem dawnym na ziemiach polskich nastąpiło stosunkowo późno. Wspomniany już Józef Łepkowski (1826–1894) dopiero w roku 1857 wydał pierwszą publikację poświęconą wyłącznie broni dawnej pt. *Broń sieczna w ogóle i w Polsce uważana archeologicznie*⁵³. Łepkowski zapoczątkował studia nad typologią szabel w szerszym kontekście broni siecznej. Na kolejne opracowanie przyszło czekać miłośnikom dawnej broni i barwy jeszcze kilkadziesiąt lat. W tym czasie opublikowany został artykuł Leonarda Lepszego dotyczący techniki inkrustacji⁵⁴. Zasadniczą część rozprawy autor poświęcił analizie formalnej i genetycznej szabli, rozwijając ustalenia Łepkowskiego na podstawie źródeł materialnych i ikonograficznych, wiedzy z zakresu archeologii, historii sztuki, a także językoznawstwa. Wykazał też zależności zachodzące między szablą a popularnym w średniowieczu tasakiem. Pewien wkład w zakres omawianego tematu mają katalogi zbiorów, wydawane przez niektóre muzea publiczne oraz ordynackie⁵⁵. Na temat szabli powstawały także nieliczne hasła słownikowe⁵⁶. Dopiero w 1926 roku Zygmunt Hartleb wydał we Lwowie broszurową publikację, w której scharakteryzował typy szabel i metody ich konserwacji. We wstępie z żalem pisał:

Cudzoziemiec, znający rycerskich Polaków z wielkich wojennych czynów czasów obecnych i dawnych, zdziwiłby się niepomierne, nie znajdując w Polsce odpowiedniego umiłowania dla broni. O ile sporty obcego pochodzenia, jak piłka nożna, lawntennis, boks i inne, znalazły, nie mówię miłośników, ale wprost zapalonych fanatyków, o tyle tak ważne dla historii i sztuki bronioznawstwo jest u nas zaniedbane, zarówno przez społeczeństwo, jak i przez naukę (...). Na Zachodzie, a zwłaszcza w Niemczech, istnieją dzieła i czasopisma, zajmujące się specjalnie nauką o starej i nowej broni (...). U nas inaczej. Literatury, traktującej o tym przedmiocie, niema żadnej, bo to, co jest, nie zasługuje na dzieła fachowe⁵⁷.

Wyraźny zwrot ku naukowemu znanstwu broni dawnej nastąpił w latach 30. XX wieku. Nową siedzibę otrzymało wówczas Muzeum Wojska Polskiego⁵⁸, którego tradycje sięgają jeszcze wcześniejszego stulecia, a zostało wyodrębnione z warszawskiego Muzeum Narodowego. Dzięki działalności organizacyjnej i badawczej wielu wybitnych członków instytucji naukowych, takich jak Towarzystwo Naukowe Warszawskie, a także oficerów i żołnierzy Wojska Polskiego muzeum powstało już w roku 1920⁵⁹. Przy

⁵³ J. Łepkowski, *Broń sieczna w ogóle i w Polsce uważana archeologicznie*, Kraków 1857.

⁵⁴ L. Lepszy, *Inkrustacja. Ustęp z dziejów złotnictwa i szabli*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce” 1891, nr 4, s. 106–117.

⁵⁵ Ważniejsze katalogi i odnośniki bibliograficzne *vide* przyp. 22–26.

⁵⁶ Nieliczne pozycje słownikowe i encyklopedyczne, objaśniające pojęcia i dzieje szabel zostały zebrane i opisane przez W. Kwaśniewicza, *vide, idem, Szabla polska...*, s. 11–13.

⁵⁷ Z. Hartleb, *Szabla polska. Jej rozwój historyczno-techniczny*, Lwów 1926, s. 7.

⁵⁸ A. Czerwiński, *Historyczny oręż ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie*, Warszawa 1978, s. 5–6; R. Matuszewski, J. Kozimor, *Ograbione muzeum. Straty wojenne Muzeum Wojska w okresie II wojny światowej*, Warszawa 2007, s. 20–21.

⁵⁹ Temat dziejów muzeum w latach przedwojennych *vide* H. Wielecki, *Za otwartą i zamkniętą bramą. Muzeum Wojska 1920–1939*, „Muzealnictwo Wojskowe” 1995, nr 6, s. 24–79.

nim w latach 1933–1939 działało Towarzystwo Miłośników Muzeum Wojska, które wydawało miesięcznik „Broń i Barwa”, redagowany przez Władysława Dziewanowskiego i tymczasowo Stanisława Meyera⁶⁰. Periodyk dał początek współczesnej polskiej myśli bronioznawczej – na jego łamach specjaliści, kolekcjonerzy i muzealnicy mogli prezentować swoje badania bronioznawczych i dotyczące historii wojskowości⁶¹. Biuletyn stanowi próbę wyodrębnienia dziedziny bronioznawstwa z szeroko pojmowanej historii wojskowości, a znaczną część artykułów poświęcono badaniom nad szablami⁶². „Broń i Barwa” ukazywała się niemal do wybuchu drugiej wojny światowej⁶³. Po jej zakończeniu towarzystwo z przyczyn politycznych nie miało możliwości reaktywacji, dlatego też nie wznowiono czasopisma⁶⁴.

⁶⁰ Dziewanowski jako oficer w randze rotmistrza dyplomowanego oddelegowany był tymczasowo na misję do Abisynii w roku 1936. W tym okresie zastępczo funkcję redaktora „Broni i Barwy” objął Meyer; *vide* L. Kukawski, *Stowarzyszenie Przyjaciół Muzeum Wojska (1933–1939)*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” 2018, nr 15, s. 22.

⁶¹ Dla szerzej rozumianych dziejów wojskowości funkcjonował *Przegląd Historyczno-Wojskowy*, wydawany przez Wojskowe Biuro Historyczne. Ukazywał się od roku 1929 pod redakcją majora Ottona Laskowskiego.

⁶² Ważniejsze artykuły poświęcone historii i typologii szabel: S. Meyer, *Próba określenia wieku i pochodzenia głowni szabel polskich*, „BiB” 1934, nr 1(1), s. 8–12; *idem*, *Próba określenia wieku i pochodzenia głowni szabel polskich (dokończenie)*, „BiB” 1934, nr 1(2), s. 31–33; *idem*, *Trochę uwag o szablach polskich*, „BiB” 1934, nr 1(3), s. 50–54; *idem*, *Typy szabel polskich*, „BiB” 1934, nr 1(4), s. 66–72; *idem*, *Typy szabel polskich (dokończenie)*, „BiB” 1934, nr 1(5), s. 100–104; *idem*, *Typy szabel wschodnich*, „BiB” 1934, nr 1(6), s. 114–116; *idem*, *Typy szabel wschodnich (dokończenie)*, „BiB” 1934, nr 1(7), s. 146–150; C. Jarnuszkiewicz, *Broń perska*, „BiB” 1935, nr 2(2), s. 27–32; S. Meyer, *Znaki „sierpów” na głowniach szabel*, „BiB” 1935, nr 2(4), s. 82–87; *idem*, *Genealogia szabli polskiej*, „BiB” 1935, nr 5, s. 98–105; W. Dziewanowski, *Zabytki polskie w Paryżu*, „BiB” 1935, nr 2(8), s. 173–179; J. Podoski, *Damasty skuwane*, „BiB” 1935, nr 2(10–11), s. 223–230; S. Meyer, *Znaki „wilka” na głowniach*, „BiB” 1935, nr 2(10–11), s. 241–242; J. Podoski, *Legenda damastów*, „BiB” 1935, nr 2(12), s. 269–275; B. Gembarzewski, *Przyczynki do historii średniowiecznej broni siecznej polskiej lub z Polską związanej. Szable*, „BiB” 1936, nr 3(2), s. 34–42; Z. Bocheński, *Szable z sygnaturą Assad-Ullaha w krakowskim Muzeum Narodowym*, „BiB” 1936, nr 3(4), s. 86–89; J. Podoski, *Szable polskie w muzeach Lwowa*, „BiB” 1936, nr 3(6), s. 127–132; S. Meyer, *Tatarskie pochodzenie szabel polskich, zwanych „ormiańskimi”*, „BiB” 1936, nr 3(6), s. 138–142; *idem*, *Zachodnio-Europejskie szable z XVI-go wieku z zamkniętą rękojeścią*, „BiB” 1937, nr 4(1), s. 3–5; *idem*, *Dwie szable polskie*, „BiB” 1937, nr 4(10), s. 201–203; *idem*, *Dwie szable polskie*, „BiB” 1937, nr 4(11–12), s. 240–242; B. Gembarzewski, *Wyroby płatnerskie i rusznikarskie Collette’a w Warszawie*, „BiB” 1938, nr 5(1), s. 6–11; S. Meyer, *Renesansowa ozdobna szabla polska*, „BiB” 1938, nr 5(5), s. 94–96; *idem*, *Dwie szable polskie*, „BiB” 1938, nr 5(9), s. 167–170; *idem*, *Szaszka kaukaska z polską głownią*, „BiB” 1939, nr 6(1), s. 18–19; A. Maryanowski, *Polskie zabytki w Paryżu. Musée de l’Armée*, „BiB” 1939, nr 6(7), s. 95–100.

⁶³ Ostatni numer ukazał się w lipcu 1939 r. Podczas wojny na emigracji podejmowano próby reaktywacji biuletynu. W nieregularny sposób ukazały się dwadzieścia trzy numery, wydane pod redakcją mjr. Jana Domańskiego, aktywnego w emigracyjnym Stowarzyszeniu Przyjaciół Polskich Sił Zbrojnych, a potem Sekcji Muzealnej Polskiego Towarzystwa Historycznego; L. Kukawski, *op. cit.*, s. 22–23.

⁶⁴ Powojennym kontynuatorem tradycji Towarzystwa stało się istniejące dziś Stowarzyszenie Miłośników Dawnej Broni i Barwy, które powstało w roku 1957 przy Muzeum Narodowym w Krakowie. Organizacja zajmuje się działalnością naukową z zakresu bronioznawstwa i historii wojskowości. W latach 1957–1958 wydawało periodyk „Arsenal”, a od roku 1963 teksty są publikowane w czasopiśmie „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego”. Obszernie opracowaną historię obu

W roku 1935 ukazała się fundamentalna dla okresu przedwojennego publikacja Władysława Dziewanowskiego *Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce*. Autor poświęcił cały rozdział wyłącznie broni siecznej, poprzedzając go uwagami na temat stosowanej terminologii⁶⁵. Najobszerniej opisał szable, stosując logiczny podział na poszczególne grupy i typy, w pierwszej kolejności objaśniając jej genezę⁶⁶. O randze niniejszej publikacji świadczy to, że wytyczyła ona kierunek w sposobie ukazania tematu, który jest aktualny do dziś. Wprowadził i ujednoczył pojęcia, a także nazewnictwo. Opierając się na materiale zabytkowym, Dziewanowski ukazał procesy przemian w konstrukcji i zdobnictwie szabel od XV do początku XIX wieku⁶⁷. Dwa lata później krakowski historyk Zbigniew Bocheński opublikował opracowanie poświęcone krakowskim cechom mieczniczym. Bocheński zestawiał zdobyte informacje z materiałem zabytkowym⁶⁸. Zwrócił również uwagę na zależności zachodzące między wytwórcami broni na początku XVI wieku (konflikt mieczników z nożownikami), ukazując proces wypierania miecza przez szablę jako broń lepiej dostosowaną do ówczesnych uwarunkowań, a z czasem wręcz mody⁶⁹. Problem źródłowego opracowania wytwórczości broni w dawnej Polsce został rozwinięty przez badaczy powojennych⁷⁰. Bocheński jest też autorem cennego artykułu w „Roczniku Krakowskim”, który w całości obejmuje twórczość Wita Stwosza. Dotyczy analizy uzbrojenia w krakowskich realizacjach artysty w tym także oddziaływania wzorów średniowiecznej broni zachodniej na broń używaną na ziemiach polskich⁷¹.

Przez cały okres dwudziestolecia ukazywały się rozmaite publikacje poświęcone kulturze polskiej w dawnych wiekach. W nich zwykle umieszczano krótkie rozdziały o strojach i uzbrojeniu. W tak szerokim ujęciu nieco miejsca przeznaczono również szablom. Nadmienić tutaj należy prace Władysława Łozińskiego⁷² oraz Tadeusza Mańkow-

Stowarzyszeń *vide Studia do dziejów dawnego uzbrojenia i ubioru wojskowego. Część XI: Księga Jubileuszowa Stowarzyszenia Miłośników Dawnej Broni i Barwy*, red. Z. Żygułski, Kraków 1997. Osobnym rozdziałem jest emigracyjna działalność polskich bronioznawców (*vide* przyp. 62). Silna reprezentacja polskich kolekcjonerów i entuzjastów militariów znalazła się w Ameryce, którą skupił Andrzej Zaremba w *Klub Miłośników Militariów Polskich w Stanach Zjednoczonych*, nazwany potem jego imieniem; L. Kukawski, *op. cit.*, s. 23. Jednym z wytrawniejszych kolekcjonerów w tej organizacji był Tadeusz Kwiatkowski, który wraz z żoną Heleną zebrał pokaźną liczbę militariów i sztuki polskiej w tym broni siecznej, najliczniej reprezentowanej przez szable; *vide* R. Wilewska, *Kolekcja Tadeusza i Heleny Kwiatkowskich w Stanach Zjednoczonych*, Łódź 2006, s. 165–208.

⁶⁵ W. Dziewanowski, *Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce*, Warszawa 1935, s. 16–18.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 39–60.

⁶⁷ Pojęciem używanym w bronioznawstwie jest określenie szabli węgiersko-polskiej; *ibidem*, s. 60.

⁶⁸ Z. Bocheński, *Krakowski cech mieczników*, Kraków 1937, s. 53–69.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 15–16.

⁷⁰ Szczególnie interesująca jest publikacja Aleksandra Bołdyrewa, w której opisano procesy produkcyjne i organizacje cechów rzemieślniczych w XVI w. Osobne miejsce poświęcono produkcji szabel; *vide* A. Bołdyrew, *Produkcja i koszty uzbrojenia w Polsce XVI wieku*, Warszawa 2005, s. 79–82. Dająca szerszy pogląd problematyki produkcji uzbrojenia, nieodnosząca się jednak bezpośrednio do tematyki szabli, a raczej uzbrojenia ochronnego, jest praca Andrzeja Swaryczewskiego, *Platnerze krakowscy*, Warszawa–Kraków 1987.

⁷¹ Z. Bocheński, *Uzbrojenie w krakowskich dziełach Wita Stwosza*, „Rocznik Krakowski” 1935, t. 26, s. 139–157.

⁷² W. Łoziński, *Życie polskie w dawnych wiekach*, Lwów 1921, s. 152. W kontekście wyrobów złotniczych Ormian lwowskich *vide idem*, *Złotnictwo lwowskie*, Lwów 1912.

skiego, który zajmował się badaniem wpływów sztuki orientalnej na kulturę polską⁷³. Łoziński, analizując dokumenty i archiwa lwowskie, zaprezentował szeroki aspekt życia w nowożytnej Rzeczypospolitej. Przy okazji podjął próbę scharakteryzowania odmian szabel na podstawie ich archaicznych określeń, takich jak *ormianka*, *ordynka*, *szerpen-tyna* czy *multanka*⁷⁴. W okresie przedwojennym podejmowano także próby popularyzowania wiedzy o szabli jako polskim dziedzictwie narodowym. Świadczy o tym artykuł Zbigniewa Bocheńskiego w czasopiśmie turystycznym „Światowid”⁷⁵. Stanowi on przystępną syntezę wiedzy o polskiej szabli.

Swoją wiedzę z zakresu bronioznawstwa wykorzystywali również artyści. W malarstwie historycznym poza szerokim programem ideowym twórcy do pewnego stopnia starali się wiernie odwzorowywać ukazywaną rzeczywistość z uwzględnieniem ówczesnego stanu badań nad ubiorami i uzbrojeniem. Znanstwo dawnej broni wydawało się rzeczą kluczową, stąd też realizacje obrazów poprzedzano zwykle wnikliwymi badaniami źródłowymi. Proces ten sprawił, iż malarstwo historyczne spełniało funkcję dydaktyczną i przyczyniało się także do rozwoju nauk bronioznawczych. Należy wspomnieć, że poza większymi realizacjami powstawały również szkice i rysunki poszczególnych zabytków, co ma niezaprzeczalną wartość dokumentacyjną. Na tej podstawie tworzone albumy rycin oraz tablice mundurowe. Tego typu opracowania mają swoją genezę jeszcze w wieku XVI, kiedy po raz pierwszy wydawano opracowania przedstawiające ubiory⁷⁶. W XIX wieku w związku z gwałtownym wzrostem zainteresowania naukami historycznymi opracowania dotyczące strojów dawnych zaczęły się upowszechniać⁷⁷. W ramach niniejszych prac dokumentowano również rozmaite egzemplarze broni białej. Bynajmniej w żadnym wypadku nie poświęcono im osobnego miejsca. Broń więc zawsze stanowiła kontekst szerszej całości. Szczególnie zasłużyli się tu Jan Matejko⁷⁸, a potem Walery Eliasz-Radzikowski⁷⁹. Polscy artyści byli także kolekcjonerami dawnego uzbrojenia. W zbiorach Matejki znajdowało się kilkaset egzemplarzy militariów lub ich wiernych replik⁸⁰. Pokazny zbiór posiadał też Józef Brandt, który przekazał go później

⁷³ T. Mańkowski, *Sztuka islamu w Polsce*, Kraków 1935, s. 89–93.

⁷⁴ W. Łoziński, *Życie polskie...*, s. 158; *idem*, *Złotnictwo lwowskie*, s. 130–131.

⁷⁵ Z. Bocheński, *Dawne szable polskie*, „Światowid” 1936, nr 47, s. 7.

⁷⁶ A. Sieradzka, *Kostiumologia polska jako nauka pomocnicza historii*, Warszawa 2012, s. 11, przyp. 1. Pierwszym opracowaniem ukazującym mundury obowiązujące w Rzeczypospolitej, po reformie armii w roku 1775 jest wydane w Norymbergii dzieło Gabriela Raspego *Accurate Vorstellung der Königlich Pohnlischen Armee nach der auf dem in Jahre 1775 gehaltenen Reichstage festgesetzten Stärke und Uniform (...)*. Zbiór tablic mundurowych powstał wzorem podobnych opracowań armii państw zachodnich; Z. Żygulski jun., H. Wielecki, *Polski mundur wojskowy*, Warszawa 1988, s. 37–38.

⁷⁷ Za pierwsze polskie opracowanie tego typu uznaje się dzieło Łukasza Gołębiowskiego *Ubiory w Polsce od najdawniejszych czasów aż do chwil obecnych* z roku 1830; *vide* A. Sieradzka, *op. cit.*, s. 11.

⁷⁸ J. Matejko, *Ubiory w Polsce 1200–1795*, Kraków 1860.

⁷⁹ *Vide* Czterotomowa praca wraz z objaśnieniami Radzikowskiego *Ubiory w Polsce i u sąsiadów*, t. 1: *Od IX do końca XIII wieku*, Kraków 1879; t. 2: *Wiek XII i XIII*, Kraków 1889; t. 3: *Wiek XIV*, Kraków 1899; t. 4: *Wiek XV*, Kraków 1905.

⁸⁰ E. Łepkowski, *Kolekcjonerstwo Jana Matejki*, „Muzealnictwo” 1956, nr 5, s. 13–24. Zachowane zbiory w przeważającej większości przechowywane są w Domu Jana Matejki w Krakowie – oddziale Muzeum Narodowego. Obszerny artykuł o zainteresowaniach artysty dawną bronią *vide* Z. Żygulski

do Muzeum Wojska Polskiego⁸¹. Ogromną wartość dokumentacyjną niosła ze sobą również fotografia. Prekursorem w tej dziedzinie był warszawski fotograf i kolekcjoner Karol Beyer⁸². Według jego prac wydano kolejno w latach 1856 i 1858 albumy, uwieczniające wystawy sztuki dawnej w Krakowie i Warszawie⁸³. Wśród zabytków z zakresu rzemiosła artystycznego zasadniczą rolę odgrywały militaria, które przedstawiano w układzie typologicznym lub chronologicznym, częściowo też w formie dekoracyjnych panopliów.

Polskie bronzoznawstwo po drugiej wojnie światowej

W okresie powojennym aż dziś ukazało się stosunkowo wiele opracowań poświęconych badaniom broni białej⁸⁴. Od lat 70. XX wieku poczęły się pojawiać opracowania monograficzne ujmujące dzieje oręża, w tym szabli w sposób syntetyczny⁸⁵. Ustalenia autorów w większości aspektów nadal pozostają aktualne, a ich opracowania wyznaczają obecny kierunek, na jakim ugruntowane są badania dawnej broni siecznej⁸⁶. Zasad-

jun., *Matejko jako znawca broni*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” 1982, nr 8, s. 49–76.

⁸¹ A. Czerwiński, *Historyczny oręż...*, s. 6.

⁸² A. Bednarek, *Historia jednego albumu. Pomniki Krakowa. Sztuka i starożytność = Monumenta Antiquae Artis Cracoviensia Karola Beyera i Melecjusza Dutkiewicza*, „Folia Historiae Artium” 2018, nr 16, s. 81.

⁸³ K. Beyer, *Album Wystawy starożytności i przedmiotów sztuki w Warszawie*, Warszawa 1856; *idem*, *Album fotograficzne wystawy starożytności i zabytków sztuki urządzonej przez C.K. Towarzystwo Naukowe w Krakowie 1858 i 1859 r.*, Warszawa 1859.

⁸⁴ Należy jednak odnotować, że do lat 60. XX w. opracowania bronzoznawcze były nieliczne. Próby utworzenia krakowskiego czasopisma bronzoznawczego „Arsenał”, reaktywującego tradycje „Broni i Barwy”, zakończyły się na pięciu numerach, wydanych w latach 1957–1958; A. Konstankiewicz, *Dobroek naukowy 50-lecia Stowarzyszenia Miłośników Dawnej Broni i Barwy*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” 2011, nr 13, s. 271–273. Jedyna publikacja z tego czasu poza „Arsenałem”, będąca opracowaniem szabel *vide* Z. Bocheński, *Grupa szabel polskich z drugiej połowy w. XVIII*, „Rozprawy i Sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie” 1954/1955, nr 4, s. 181–200.

⁸⁵ Pierwszorzędną rolę odgrywa tutaj korpusowe opracowanie Żygulskiego, *Broń w dawnej Polsce*. Warto odnotować także wydane w formie popularyzatorskiej, lecz pierwsze powojenne opracowanie A. Nadolskiego, *Polska broń. Broń biała*, Wrocław 1974 (wznowiona z uzupełnieniami w roku 1984). Z serii wydawanej przez Ossolineum ukazało się również cenne studium poświęcone polskim szablom z wieku XIX i XX, *vide* A. Czerwiński, L. Dudek, *op. cit.* Okres ten wykracza poza ramy niniejszego artykułu, niemniej opisy genezy XIX-wiecznych szabel sięgają czasów nowożytnych. Ponadto publikacja zawiera skrócony stan badań tego rodzaju broni oraz uwagi terminologiczne; *ibidem*, s. 8–41. Spośród opracowań ogólnie traktujących o broni siecznej należy przytoczyć jeszcze książkę T. Królikiewicz, *Historia broni siecznej. Miecze, rapiery, szable i pałasze*, Warszawa 2008.

⁸⁶ W polskim środowisku naukowym wykształciły się trzy ośrodki zajmujące się badaniem dawnej broni. Są to Warszawa – skupiona wokół działaczy i pracowników Muzeum Wojska Polskiego, Kraków, w którym tradycje bronzoznawcze zapoczątkował Zbigniew Bocheński, a kontynuowali Wojciech Bochnak, Adam Łabinowicz, Irena Grabowska i Zdzisław Żygulski jun. Znaczącym ośrodkiem, szczególnie pod kątem archeologicznym, jest również Łódź. Twórcami „szkoły łódzkiej” są przede wszystkim Andrzej Nadolski i Marian Głosek; *vide* M. Dziewulski, *op. cit.*, s. 12–13. Istotnym periodykiem, wydawanym przez ten ośrodek, gdzie publikowane są artykuły z zakresu wojskowości i bronzoznawstwa, jest „Fasciculi Archaeologiae Historicae”, które ukazuje się od roku 1986. Ponadto należy wspo-

niczym wyzwaniem w powojennej rzeczywistości była reinwentaryzacja zachowanych i rewindykowanych zbiorów muzealnych. Część instytucji po roku 1945 przestała istnieć, a niemal wszystkie uległy całkowitemu przeobrażeniu, czego najlepszym przykładem jest powstałe ze zbiorów niemieckich Muzeum Zamkowe w Malborku, które swój zasób tworzyło właściwie od podstaw⁸⁷. Wobec tego muzea rozpoczęły ponowny proces konsolidowania, a następnie opracowywania kolekcji. Skutkowało to pojawieniem się katalogów, celem których miała być prezentacja najcenniejszych zbiorów. Najważniejszym tego typu opracowaniem jest wydany w roku 1968 katalog zbiorów wieku XVII Muzeum Wojska Polskiego pióra Zofii Stefańskiej⁸⁸. Liczące ponad 600 pozycji katalogowych dzieło stanowi również rzeczową próbę ujęcia tematu. Autorka uporządkowała zbiór z uwzględnieniem typów zabytków, opatrując opisy stosownymi uwagami terminologicznymi⁸⁹. O niezaprzeczalnej wartości pracy świadczy to, że katalog stał się wzorcem dla kolejnych wydawnictw innych polskich muzeów⁹⁰. Przy tej okazji w katalogach prezentowano występujące na szablach znaki płatnerskie i cechowe, które w roku 1991 skatalogował Zygmunt Lenkiewicz⁹¹.

mnieć o istotnym dla badań nad uzbrojeniu średniowiecznym roczniku „Acta Militaria Mediaevalia”, związanym pierwotnie z Polską Akademią Umiejętności i Muzeum Historycznego w Sanoku, a obecnie z Instytutem Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego. W związku z faktem, iż zawarte w czasopiśmie artykuły czasowo obejmują okres średniowiecza, tematyka szabel podejmowana jest dość rzadko.

⁸⁷ A. Chodyński, *Zbiory oręża w Muzeum Malborskim*, „Muzealnictwo” 1975, nr 23, s. 141–157; *idem*, *Zbrojownie Malborskie. Katalog wybranych obiektów ze zbiorów Muzeum Zamkowego w Malborku*, Malbork 1978, s. 5–47; *idem*, „Oręż zdobiony XVI–XVIII wieku ze zbiorów Wrocławia i Malborka”. *Ekspozycja militariów w Muzeum Zamkowym w Malborku*, „Muzealnictwo” 1989, nr 32, s. 55–57; *idem*, *Magazyny broni na zamku w Malborku w średniowieczu i czasach nowożytnych. Muzealne zbiory militariów w XIX i XX wieku [w:] Materiały z sesji naukowej...*, s. 195–200.

⁸⁸ Stefańska opracowywała inwentarze muzealne w latach 20. i 30. XX w., była również zaangażowana w prace nad zbiorem militariów z muzeum w Raperswilu rewindykowanych z Rosji po traktacie ryskim – w konsekwencji czego opublikowano później *Katalog zbiorów – wiek XVIII*, Warszawa 1960 oraz *Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. Album Zbiorów wiek X–XV*, Warszawa 1960; *vide* biogram w Internetowym Polskim Słowniku Biograficznym, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/zofia-bozena-stefanska> [dostęp: 25.01.2019].

⁸⁹ Z. Stefańska, *Muzeum Wojska Polskiego. Katalog Zbiorów – wiek XVII*, Warszawa 1968, s. 11–14.

⁹⁰ *Vide* przyp. 48–51 oraz I. Grabowska, *Broń w dawnych wiekach. Muzeum Zamkowe w Malborku*, Malbork 1970; M. Pawłowska, *Broń biała-sieczna w zbiorach Muzeum Okręgowego w Toruniu*, Toruń 1986; L. Zajączkowska, *Broń biała. Katalog zbiorów Muzeum Historycznego we Wrocławiu*, Wrocław 1987 (katalog ze stosownymi uzupełnieniami merytorycznymi oraz ilustracyjnymi wznowiono w roku 2018 pod redakcją Mariusza Cieśli i Krzysztofa Jacobsona); A. Kowalewska, *Militaria w zbiorach Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku*, Włocławek 1991; M. Gąsior, *Broń biała w zbiorach Muzeum Piotrkowskiego, Piotrków Trybunalski* 1998; J. Witecki, M. Świdarska-Lupińska, *Oręż europejski. Muzeum Narodowe we Wrocławiu*, Wrocław 2013; D. Krawczyk, *Broń biała w zbiorach Muzeum Szlachty Mazowieckiej w Ciechanowie*, Ciechanów 2016; T. Kusion, *Katalog Zbrojowni Muzeum Książąt Czartoryskich*, Kraków 2019.

⁹¹ Z. Lenkiewicz, *1000 Marks of European Blademakers – 1000 znaków europejskich płatnerzy*, Hove 1991.

Jednym z najbardziej problematycznych aspektów prac bronioznawczych nad szablami jest kwestia ich genezy⁹². Ożywione dyskusje w tej sprawie prowadzono już na łamach „Broni i Barwy”, a następnie powróciło to zagadnienie w opracowaniach powojennych. Jak się wydaje, słusznie uznano szablę za wytwór kultur Dalekiego Wschodu⁹³. Brak dostatecznego materiału zabytkowego i ikonograficznego nie pozwala jednak na doprecyzowanie tego stwierdzenia. Ogólnie ustalono, że ten rodzaj broni przeniosły na grunt europejski ludy koczownicze u schyłku starożytności i we wczesnym średniowieczu⁹⁴. Część dociekań naukowych dotyczyła także szabel późnośredniowiecznych na ziemiach polskich. Studia te z uwagi na nielicznie zachowane zabytki oparte są na materiale ikonograficznym i archiwalnym, który najpełniej zaprezentował Marian Głosek⁹⁵. Równoległe z genezą poruszano problematykę typologii, precyzującą zróżnicowane uwarunkowania dla występowania odmiennych wzorców szabel – tu największe zasługi wniosło wydane w roku 1973 studium Czesława Jarnuszkiewicza *Szabla wschodnia i jej typy narodowe*. Monograficzna praca w całości poświęcona niniejszemu problemowi syntetycznie ujmowała dotychczasowy stan wiedzy. Autor rozwinął swoje poprzednie ustalenia, publikowane jeszcze w „Broni i Barwie”, porządkując poszczególne rodzaje szabel pod względem chronologicznym i topograficznym. Podobny układ przyjął Włodzimierz Kwaśniewicz, kierując swoje rozważania na analizę rodzimych typów polskich, przedstawiając czynniki wpływające na ich ukształtowanie, a co za tym idzie – uwzględniając szeroki kontekst zarówno broni bliskowschodniej, jak i europejskiej⁹⁶.

⁹² Szerzej na ten temat *vide* M. Chramiec, *Geneza szabli w ujęciu typologicznym w świetle bronioznawstwa polskiego* [w:] *Między nauką a praktyką. Sesja naukowa towarzysząca wystawie „Szable w dłoń. Szermierka szablą jako polskie dziedzictwo narodowe”*, red. M. Taborska, Kraków 2018, s. 10–21.

⁹³ W. Dziewanowski, *Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce*, s. 42, 44; C. Jarnuszkiewicz, *op. cit.*, s. 9; A. Nadolski, *Polska broń...*, s. 49; W. Kwaśniewicz, *Szabla polska...*, s. 28–29.

⁹⁴ W tej kwestii w literaturze przedmiotu pojawiają się rozbieżności. Czesław Jarnuszkiewicz wskazywał za początki występowania szabli w Europie podaje wiek VI i VII, *vide* C. Jarnuszkiewicz, *op. cit.*, s. 9. Natomiast Kwaśniewicz pisał, że szabla pojawia się wcześniej, gdyż już w wieku IV. Nie popiera jednak tej tezy materiałem źródłowym, *vide* W. Kwaśniewicz, *Szabla polska...*, s. 29.

⁹⁵ M. Głosek, *Broń biała* [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450–1500*, red. A. Nowakowski, Toruń 1998, s. 33–35. Prace z zakresu badań wytwórczości, genezy i typologii polskich szabel późnośredniowiecznych i wczesnonowożytnych wynikają przede wszystkim z głównego nurtu zainteresowań, skupionych wokół mieczy. Artykuł obrazujący zależności między tymi rodzajami uzbrojenia zaczętego na podstawie szabli znalezionej w Narwi koło Pułtuska *vide idem*, *Przyczynek do początków nowożytnej szabli w Polsce* [w:] *Arma et ollae. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Nadolskiemu w 70 rocznicę urodzin i 45 rocznicę pracy naukowej*, Łódź 1992, s. 63–69. Obiekt określony jako „mieczoszabla”. zapisany w katalogu Muzeum Szlachty Mazowieckiej w Ciechanowie, nr inw. MOC/A/519; D. Krawczyk, *op. cit.*, s. 94–95.

⁹⁶ W. Kwaśniewicz, *Szabla polska...*, s. 28–36; Podobny układ mają prace tegoż autora: *Pięć wieków szabli polskiej*, Warszawa 1993; *Dzieje szabli w Polsce*, Warszawa 1999. Niemniej są rozbudowane o rozdziały poświęcone szablom z XIX i XX w. Autor posiada także istotny wkład na kanwie popularyzatorskiej, *vide idem*, *Szable sławnych Polaków*, Warszawa 2005; *idem*, *Szable z polskiej przeszłości*, Warszawa 2015.

Celem uniknięcia rozbieżności w obliczu rosnącej liczby publikacji z zakresu bronioznawstwa palącym problemem stało się jednoznaczne sprecyzowanie terminologii⁹⁷. Gdy uwzględni się ogromną różnorodność typów i odmian szabel, można stwierdzić, że istniejące w pierwszej połowie XX wieku opracowania encyklopedyczne były niewystarczające⁹⁸. W wypadku precyzyjnego nazewnictwa, zarówno typów, jak i poszczególnych elementów szabel, jest to do dzisiaj problem na skalę światową, także w zakresie etymologicznym⁹⁹. Przedwojenni miłośnicy broni zwracali uwagę, iż polskie nazewnictwo broni w dużej mierze zaczerpnięte zostało z nauki niemieckiej. Problem stanowiło również dość swobodne traktowanie nazw broni w dokumentach źródłowych, w których przykładowo szablę określano mianem „pałasza” lub też „pałasza krzywego”¹⁰⁰. W fachowych publikacjach autorzy czuli się zobligowani do poprzedzenia swoich rozważań stosownym wstępem, gdzie określają wykorzystaną przez nich terminologię. Naprzeciw temu problemowi wyszedł, specjalizujący się przede wszystkim w zakresie złotnictwa i rzemiosła artystycznego, historyk Michał Gradowski¹⁰¹. Rozpoczęte już pod koniec lat 60. XX wieku prace¹⁰², prowadzone wspólnie ze Zdzisławem Żygulskim, zaowocowały w roku 1982 wydaniem *Słownika polskiej terminologii uzbrojenia wojskowego*¹⁰³. Terminologię szabli objaśniono w rozdziale *Bronń sieczna*. Scharakteryzowano również jej typy¹⁰⁴. Powstanie słownika pozwoliło wypełnić znaczącą lukę w pracach z zakresu do-

⁹⁷ Pierwsze kroki ku systematyzacji nazewnictwa podjął w 1857 r. J. Łępkowski, *op. cit.*, s. 5–11. Natomiast kwestię wydania słownika poruszono już końcem roku 1937. W opublikowanym w „Broni i Barwie” protokole z zebrania Stowarzyszenia Przyjaciół Muzeum Wojska Polskiego z 19 grudnia czytamy, że inicjatorem przedsięwzięcia był Konstanty Starykoń-Grodecki, który razem z Gembarzewskim i Dziewanowskim tworzył komitety redakcyjne. Słownik miał być konsultowany z gronem specjalistów z zakresu uzbrojenia oraz językoznawstwa. Zakres pracy miał obejmować okres do połowy XIX w., który uznano za czas, kiedy wykształciło się uzbrojenie nowoczesne. W protokole scharakteryzowano też cel, układ, dobór nazewnictwa oraz system pracy. Słownik miał również zostać opatrzony rysunkami technicznymi. Zakończenie prac planowano na rok 1939; *vide* *Słownik bronio i munduroznawczy*, „BiB” 1938, nr 2(5), s. 25–27. Publikacji nie ukończono, a dalsze prace przerwała wojna.

⁹⁸ Zaledwie w dwóch opracowaniach encyklopedycznych więcej miejsca poświęcono szablom, *vide* Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 4, Warszawa 1903, s. 296–300; A. Brückner, *Encyklopedia staropolska*, t. 2, Warszawa 1990, przedruk wydania z roku 1939, s. 571–574.

⁹⁹ M. Stachowski, *The Origin of the European Word for Sabre*, „Studia Etymologica Cracoviensia” 2004, nr 9, s. 133–141.

¹⁰⁰ A. Czerwiński, L. Dudek, *op. cit.*, s. 9–10.

¹⁰¹ Michał Gradowski był inicjatorem utworzenia serii wydającej specjalistyczne słowniki terminologiczne od roku 1976 w ramach działalności Ośrodka Dokumentacji Zabytków. Pierwszym z serii był *Słownik polskiej terminologii wyrobów złotniczych*, Warszawa 1976; *vide* M. Konopka, *Michał Gradowski – mistrz sztuk wszelakich*, „Ochrona Zabytków” 2015, nr 2, s. 258–260.

¹⁰² M. Gradowski, *Nazewnictwo części składowych uzbrojenia*, „Muzealnictwo” 1969, nr 18, s. 79–90. Niniejszy artykuł jest próbą uporządkowania podstawowych pojęć i nazewnictwa stosowanego w bronioznawstwie i stał się przyczynkiem do stworzenia słownika terminologicznego.

¹⁰³ O niezaprzeczalnej wartości *Słownika* świadczy fakt, że przed kilku laty doczekał się wznowienia, w którym wprowadzono stosowne korekty redakcyjne oraz uzupełniono materiał ilustracyjny, *vide* M. Gradowski, Z. Żygulski jun., *Słownik uzbrojenia historycznego*, Warszawa 2010.

¹⁰⁴ M. Gradowski, Z. Żygulski jun., *Słownik polskiej terminologii uzbrojenia wojskowego*, Warszawa 1982, s. 19–37.

kumentacji i inwentaryzacji zbiorów, co przyczyniło się do ujednoczenia terminologii w późniejszych katalogach. Zawarte w słowniku nazewnictwo pozostaje aktualne do dziś.

Próbę ujednoczenia terminologii podjął również Włodzimierz Kwaśniewicz przez opublikowanie na rok przed Gradowskim i Żygulskim słownika broni białej i uzbrojenia ochronnego¹⁰⁵. Książka o charakterze popularyzatorskim została wydana w serii Ministerstwa Obrony Narodowej. Jak zapisał we wstępie autor:

W rozumieniu i stosowaniu terminów ujętych w książce po dzień dzisiejszy brak [jest – M.Ch.] jednorodności (...). Większość terminów (poza pewną ilością używanych w dawnych polskich inwentarzach i w źródłach pisanych, jak też pochodzenia obcego, które stały się podstawowymi dla używanych obecnie) jest wynikiem praktyki muzealnej XIX i XX w. i nie zawsze jest historycznie właściwa i uzasadniona (...). Podaną terminologię autor nie traktuje jako ostateczną, ale jako propozycję uzasadnioną historycznie i logicznie, mogącą jednakże ulegać zmianie¹⁰⁶.

Zagadnienia te zostały znacznie poszerzone w leksykonie, który ukazał się ponad dwadzieścia lat później¹⁰⁷.

Współczesne badania nad szablami poruszały zarówno kwestie aspektów technologii produkcyjnej¹⁰⁸, jak i zagadnień związanych z konserwacją oręża w świetle działań metaloznawczych. Wstępne uwagi w niniejszym temacie poczynił już wspomniany Zygmunt Hartleb¹⁰⁹. W obliczu postępu metod konserwatorskich z oczywistych względów poradnik ten jest nieaktualny. Lukę w temacie uzupełniła najpełniejsza, jak dotąd, monumentalna praca Janusza Sękowskiego *Konserwacja broni białej z elementami bronioznawstwa* wydana w roku 2008. Autor podszedł do tematu w szerszym ujęciu, prezentując

¹⁰⁵ W. Kwaśniewicz, *1000 słów o broni białej i uzbrojeniu ochronnym*, Warszawa 1981.

¹⁰⁶ *Ibidem*, s. 6.

¹⁰⁷ W. Kwaśniewicz, *Leksykon broni białej i miotającej*, Warszawa 2003. Publikacja jest jednym z trzech tomów dotyczących dawnej broni; *vide idem*, *Leksykon dawnej broni palnej*, Warszawa 2004; *Leksykon dawnego uzbrojenia ochronnego*, Warszawa 2005. Zamysłem autora było stworzenie monumentalnego opracowania encyklopedycznego poświęconego militariom dawnym, *vide idem*, *Encyklopedia dawnej broni i uzbrojenia ochronnego*, Warszawa 2017. Wszystkie wyżej wymienione opracowania są pomocnymi narzędziami w procesie inwentaryzacji zbiorów muzealnych i kolekcjonerskich. Jednak tylko niektóre pozycje słownikowe są rozbudowane o materiał źródłowy. Z uwagi na popularnonaukowy charakter publikacji (i jak się wydaje takowymi przede wszystkim mają one być) są bez wątpienia dobrym materiałem dla szerokiego grona osób mniej orientujących się w tematyce dawnej broni, nie zawsze znającej meandry skomplikowanej terminologii.

¹⁰⁸ W tym rozlegle omawiana w literaturze światowej kwestia stali damasceńskiej. W tym temacie pierwszorzędną rolę odgrywa praca Jerzego Piaskowskiego, *O stali damasceńskiej*, Wrocław 1974. Publikacja ta ponadto wzbogaciła polską literaturę bronioznawczą o wątki związane z badaniami nad bronią bliskowschodnią, tj. perską, turecką i hinduską, skąd ma się wywodzić technika wytwarzania szeroko rozumianej stali damasceńskiej. Autor wprowadził do polskiej terminologii pojęcia zaczerpnięte wprost z języków tych krajów. Poza zagadnieniami czysto technologicznymi autor zaprezentował bogaty materiał źródłowy mówiący o historii produkcji tego rodzaju stali oraz jej przenikania do Europy; *ibidem*, s. 23–41, 239–303.

¹⁰⁹ Z. Hartleb, *op. cit.*, s. 9–17.

w kilkunastu rozdziałach krótką historię broni białej, metody jej konserwacji i renowacji, kwestie warunków przechowywania i technologii oraz właściwości fizyczne stali¹¹⁰.

Należy jeszcze dodać, że w toku studiów poświęconych genezie szabel w bronioznawstwie polskim rozwinęło się zainteresowanie bronią blisko- i dalekowschodnią¹¹¹, co wynika z przyczyn praktycznych – tamtejsze rozwiązania przyczyniły się bezpośrednio do wykształcenia się polskich typów. Ponadto na szersze zainteresowanie bronią z rejonów Persji, Turcji i Indii wpłynęła jej wizualna atrakcyjność, która szczególnie w ostatnim wieku przełożyła się na powstawanie ukierunkowanych kolekcji prywatnych i muzealnych. Efektem zintegrowanych działań muzealników i kolekcjonerów było zorganizowanie na zamku malborskim w roku 2000 wystawy „Oręż perski i indoperski XVI – XIX wieku w zbiorach polskich”, pod kuratelą ówczesnego kustosa zbiorów militarnych Antoniego Chodyńskiego. W związku z wystawą wydano katalog o tym samym tytule. Zawarte w nim eseje naukowe oraz noty do dziś stanowią podstawę do badań nad tematem¹¹².

W ostatnich kilkudziesięciu latach zaobserwować można również rozwój badań nad praktycznym zastosowaniem szabli. Autorzy poruszający tę kwestię skupiali się przede wszystkim na wypukleniu walorów bojowych, uwzględniając uwarunkowania fizyczne i konstrukcyjne. Tak rozumiane podejście do dawnej broni stało się bodźcem dla spopularyzowanych w ostatnim czasie prób rekonstrukcji metod szermierczych. W prekursorskiej na tym polu pracy z roku 1989 pt. *Cięcia prawdziwą szablą* Wojciech Zabłocki podjął rozważania nad konstrukcją szabel na tle funkcjonalnym. Wobec tego intencją autora było ukazanie walorów bojowych broni siecznej, w mniejszym stopniu natomiast skupił się na ich aspekcie estetycznym¹¹³. Bogata w materiał ilustracyjny publikacja wniosła nową propozycję typologizacji opartej na „kryterium subiektywnym”, czyli praktyce walki szablą przy uwzględnieniu jej budowy¹¹⁴. Należy dodać, iż badania w niniejszym zakresie nie są jeszcze dostatecznie ugruntowane. Próbą konfrontacji „nauki” z „praktyką”

¹¹⁰ J. Sękowski, *op. cit.*, s. 8–12; Tam także dalsze odnośniki bibliograficzne do zagadnień konserwacji.

¹¹¹ Pierwszy, przyczynkowy artykuł poświęcony *stricto* szablom perskim ukazał się już w roku 1935, *vide* C. Jarnuszkiewicz, *op. cit.*, s. 27–32. Faktycznie jednak temat rozwinął Jerzy Piaskowski, *vide* przyp. 105. Ogólnie o broni i wojskowości wschodniej pisał także Z. Żygulski jun., *Broń wschodnia. Turcja, Persja, Indie, Japonia*, Warszawa 1983, *passim*. Niemniej jest to opracowanie syntetycznie omawiające uzbrojenie wymienionych w tytule państw, stąd też niewiele miejsca poświęcono samym szablom.

¹¹² Szczególnie ważny jest artykuł Lecha Kobylińskiego, *Oręż perski i indoperski [w:] Oręż perski i indoperski XVI–XIX wieku w zbiorach polskich*, red. A. Chodyński, Malbork 2000, s. 39–56. Praca obszernie porusza kwestie typologizacji perskich szabel oraz innych rodzajów broni białej. Ponadto katalog uzupełniono o bogaty materiał ilustracyjny, słownik terminologiczny. Klarowna periodyzacja dziejów państwa perskiego oraz używanych w poszczególnych okresach typów i odmian szabel czyni niniejszą publikację ważną pomocą naukową, praktycznie i stale wykorzystywaną przez muzealników.

¹¹³ W. Zabłocki, *Cięcia prawdziwą szablą*, Warszawa 1989, s. 39–92. Przyczynkiem do niniejszego opracowania jest artykuł tegoż autora *Funkcjonalno-konstrukcyjna charakterystyka rękojeści dwóch typów polskich szabel bojowych z wieku XVII*, „Studia i Materiały do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” 1971, nr 5, s. 57–92.

¹¹⁴ *Idem*, *Cięcia prawdziwą szablą...*, s. 14.

była ostatnia sesja tematyczna w Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego, towarzysząca wystawie „Szable w dłoń! Szermierka szablą jako polskie dziedzictwo narodowe”¹¹⁵.

Zaprezentowany przegląd zagadnień związanych z polskim dziedzictwem narodowym, jakim jest niewątpliwie szabla, jedynie pobieżnie dotyka wybranych problemów z zakresu jej badań. Ukazanie tematu na tle szeroko pojmowanego bronioznawstwa ma stanowić wstęp dla poruszonych powyżej rozważań, spośród których każdy zasługuje na obszerne opracowanie lub co najmniej „odświeżenie”. Chronologiczna prezentacja ukazuje nam spory dynamizm rozwoju nauki. Interdyscyplinarność i wielość nowych problemów poruszanych w naukach humanistycznych pozwala sądzić, że obok „tradycyjnego bronioznawstwa” równolegle pojawią się nowe pola badawcze, mogące wprowadzić naukę na nowe tory. Choć dotychczas o szablach napisano relatywnie więcej niż na temat innych rodzajów uzbrojenia, w dalszym ciągu wiele aspektów pozostaje w sferze uogólnień, co jest wyzwaniem na najbliższe lata.

Bibliografia (wybór)

- Ajewski K., *Militaria w zbiorach Muzeum Ordynacji Zamojskiej w Warszawie*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1994, nr 43 (2), s. 183–218.
- Ajewski K., *O losach zbiorów artystycznych Biblioteki i Muzeum Ordynacji Krasieńskich w Warszawie w 70. Rocznice otwarcia*, „Muzealnictwo” 2001, nr 43, s. 27–45.
- Ajewski K., *Warszawskie kolekcjonerstwo militariów historycznych okresu zaborów. Cz. I: Zbrojownie i zbiory*, „Muzealnictwo” 2006, nr 47, s. 25–45.
- Ajewski K., *Zbiory Palacu Błękitnego, Biblioteki i Muzeum Ordynacji Zamojskiej w Warszawie*, „Muzealnictwo” 1997, nr 39, s. 31–46.
- Auer A., Sndbichler V., Schütz K., Beaufort-Spontin Ch., *Schloß Ambras*, Innsbruck 2007.
- Baldowski W., *Militaria z dawnej kolekcji wilanowskiej*, Warszawa 1990.
- Bocheński Z., *Dawne szable polskie*, „Światowid” 1936, nr 47, s. 7.
- Bocheński Z., *Grupa szabel polskich z drugiej połowy w. XVIII*, „Rozprawy i Sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie” 1954/1955, nr 4, s. 181–200.
- Bocheński Z., *Krakowski cech mieczników*, Kraków 1937.
- Bocheński Z., *Uzbrojenie w krakowskich dziełach Wita Stwosza*, „Rocznik Krakowski” 1935, t. 26, s. 139–157.
- Bołdyrew A., *Produkcja i koszty uzbrojenia w Polsce XVI wieku*, Warszawa 2005.
- Broń biała. Katalog zbiorów Muzeum Miejskiego Wrocławia*, red. M. Cieśla, K. Jacobson, Wrocław 2018.
- Chodyński A., „*Oręż zdobiony XVI–XVIII wieku ze zbiorów Wrocławia i Malborka*”. *Ekspozycja militariów w Muzeum Zamkowym w Malborku*, „Muzealnictwo” 1989, nr 32, s. 55–57.
- Chodyński A., *Zbiory oręża w Muzeum Malborskim*, „Muzealnictwo” 1975, nr 23, s. 141–157.
- Chodyński A., *Zbrojownie Malborskie. Katalog wybranych obiektów ze zbiorów Muzeum Zamkowego w Malborku*, Malbork 1978.

¹¹⁵ W kontekście badań nad praktyką wykorzystania szabli *vide* M. Taborska, J. Miklaszewski, *Szable w dłoń. Szermierka szablą jako polskie dziedzictwo narodowe. Katalog wystawy*, Kraków 2018, s. 13–46; J. Miklaszewski, *Szabla polska. Wybrane zagadnienia badania systemu walki na szable [w:] Między nauką a praktyką...*, s. 58–69.

- Chramiec M., *Geneza szabli w ujęciu typologicznym w świetle bronioznawstwa polskiego [w:] Między nauką a praktyką. Sesja naukowa towarzysząca wystawie „Szable w dłoń. Siermierka szabłą jako polskie dziedzictwo narodowe”*, red. M. Taborska, Kraków 2018, s. 10–21.
- Chwalewik E., *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone, t. 2: N–Ż*, Warszawa–Kraków 1926.
- Czerwiński A., Dudek L., *Szabla żołnierza polskiego XIX i XX wiek*, Wrocław 1988.
- Czerwiński A., *Historyczny oręż ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie*, Warszawa 1978.
- Czyżewski K., *Wawelskie zbiory militariów*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” 2015, nr 14, s. 271–299.
- Downar-Dukowicz M., Śliwiński J., *Zbroje z pałacu w Podhorcach*, Poznań 2013.
- Dziewanowski W., *Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce*, Warszawa 1935.
- Dziewulski M., *100 rarytasów z kolekcji militariów w Muzeum Narodowym w Krakowie*, Kraków 2015.
- Fuiński Z., *Muzeum Zagłębia w Będzinie. Broń biała i uzbrojenie ochronne. Katalog zbiorów*, Będzin 2001.
- Gąsior M., *Broń biała w zbiorach Muzeum Piotrkowskiego*, Piotrków Trybunalski 1998.
- Grabowska I., *Broń w dawnych wiekach. Muzeum Zamkowe w Malborku*, Malbork 1970.
- Gradowski M., *Nazewnictwo części składowych uzbrojenia*, „Muzealnictwo” 1969, nr 18, s. 79–90.
- Gradowski M., Żygulski Z. jun., *Słownik polskiej terminologii uzbrojenia historycznego*, Warszawa 1982.
- Gradowski M., Żygulski Z. jun., *Słownik uzbrojenia historycznego*, Warszawa 2010.
- Hartleb Z., *Szabla polska. Jej rozwój historyczno-techniczny*, Lwów 1926.
- Jakimowicz I., *Tomasz Zieliński. Kolekcjoner i mecenas*, Wrocław 1973.
- Konstankiewicz A., *Dorobek naukowy 50-lecia Stowarzyszenia Miłośników Dawnej Broni i Barwy*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” 2011, nr 13, s. 271–298.
- Kowalewska A., *Militaria w zbiorach Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku*, Włocławek 1991.
- Kozłowski J.K., Kaczanowski P., *Wielka historia Polski. Tom I: Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.)*, Kraków 1998.
- Krawczyk D., *Broń biała w zbiorach Muzeum Szlachty Mazowieckiej w Ciechanowie*, Ciechanów 2016.
- Królikiewicz T., *Historia broni siecznej. Miecze, rapiery, szable i pałasze*, Warszawa 2008.
- Kruczek J., *Nowa zbrojownia w Muzeum Zamkowym w Pszczynie*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” 2011, nr 13, s. 217–229.
- Kukawski L., *Stowarzyszenie Przyjaciół Muzeum Wojska (1933–1939). Refleksje w 50. rocznicę istnienia Stowarzyszenia Miłośników dawnej Broni i Barwy*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” 2018, nr 15, s. 21–24.
- Kusion T., *Katalog Zbrojowni Muzeum Książąt Czartoryskich*, Kraków 2019.
- Kusion T., *O militariach w zbiorach XX. Czartoryskich [w:] Otwieram Świątynię Pamięci. Zbiory Czartoryskich a narodziny idei muzeum w Polsce*, red. J. Wałek, Łódź 2015, s. 121–130.
- Kusion T., *Szable znane i nieznanne, dziwne i ciekawe, na przykładzie wybranych obiektów ze zbiorów Muzeum Książąt Czartoryskich [w:] Między nauką a praktyką. Sesja tematyczna „Między nauką a praktyką”*, red. M. Taborska, Kraków 2018, s. 23–36.
- Kuster T., *‘dises heroische theatrum’: The Heldenrüstkammer at Ambras Castle [w:] Ferdinand II: 450 Years Sovereign of Tyrol. Jubilee Exhibition*, red. S. Haag, V. Sandbichler, Innsbruck 2017, s. 83–87.
- Kwaśniewicz W., *1000 słów o broni białej i uzbrojeniu ochronnym*, Warszawa 1981.

- Kwaśniewicz W., *Dzieje szabli w Polsce*, Warszawa 1999.
- Kwaśniewicz W., *Encyklopedia dawnej broni i uzbrojenia ochronnego*, Warszawa 2017.
- Kwaśniewicz W., *Leksykon broni białej i miotającej*, Warszawa 2003.
- Kwaśniewicz W., *Pięć wieków szabli polskiej*, Warszawa 1993.
- Kwaśniewicz W., *Szabla polska od XV do końca XVIII wieku*, Zielona Góra 1988.
- Kwaśniewicz W., *Szable sławnych Polaków*, Warszawa 2005.
- Kwaśniewicz W., *Szable z polskiej przeszłości*, Warszawa 2015.
- Latour R. de, *Muzeum Narodowe w Kielcach. Broń – katalog zbiorów*, Kraków 1985.
- Lenczewski T., *Lubomirscy gałęzi przeworskiej – arystokraci i kolekcjonerzy* [w:] *Lubomirscy linii przeworskiej. Arystokraci i kolekcjonerzy*, red. K. Kuczman, Stalowa Wola 2006, s. 19–27.
- Lenkiewicz Z., *1000 Marks of European Blademakers – 1000 znaków europejskich płatnerzy*, Hove 1991.
- Lepszy L., *Inkrustacja. Ustęp z dziejów złotnictwa i szabli*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce” 1891, nr 4, s. 106–117.
- Łepkowski E., *Kolekcjonerstwo Jana Matejki*, „Muzealnictwo” 1956, nr 5, s. 13–24.
- Łepkowski J., *Broń sieczna w ogóle i w Polsce uważana archeologicznie*, Kraków 1857.
- Łoziński W., *Złotnictwo lwowskie*, Lwów 1912.
- Łoziński W., *Życie polskie w dawnych wiekach*, Lwów 1921.
- Mańkowski T., *Sztuka islamu w Polsce*, Kraków 1935.
- Matuszewski R., Kozimor J., *Ograbione muzeum. Straty wojenne Muzeum Wojska w okresie II wojny światowej*, Warszawa 2007.
- Miklaszewski J., *Szabla polska. Wybrane zagadnienia badania systemu walki na szable* [w:] *Między nauką a praktyką. Sesja naukowa towarzysząca wystawie „Szable w dłoń. Szermierka szablą jako polskie dziedzictwo narodowe”*, red. M. Taborska, Kraków 2018, s. 58–69.
- Muzeum Czartoryskich. Historia i zbiory*, red. Z. Żygulski jun., Kraków 1998.
- Nadolski A., *Polska broń. Broń biała*, Wrocław 1984.
- Pawłowska M., *Broń biała-sieczna w zbiorach Muzeum Okręgowego w Toruniu*, Toruń 1986.
- Piaskowski J., *O stali damasceńskiej*, Wrocław 1974.
- Pomian K., *Zbieracze i osobliwości*, Gdańsk 2012.
- Pych J., „Świątynia zwycięstwa”. *Kolekcja broni i historycznych pamiątek gen. Jana Henryka Dąbrowskiego*, „Muzealnictwo” 2004, nr 45, s. 46–59.
- Pych J., *Zbrojownia Ordynacji Kasińskich*, „Muzealnictwo Wojskowe” 1995, nr 6, s. 209–232.
- Sandbichler V., *‘Innata omnium pulcherrimarum rerum inquisitio’: Archduke Ferdinand II as a Collector* [w:] *Ferdinand II: 450 Years Sovereign of Tyrol. Jubilee Exhibition*, red. S. Haag, V. Sandbichler, Innsbruck 2017, s. 77–81.
- Sękowski J., *Konserwacja broni białej z elementami bronioznawstwa*, Warszawa 2008.
- Sieradzka A., *Kostiumologia polska jako nauka pomocnicza historii*, Warszawa 2012.
- Stachowski M., *The Origin of the European Word for Sabre*, „Studia Etymologica Cracoviensia” 2004, nr 9, s. 133–141.
- Stefańska Z., *Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. Album Zbiorów wiek X–XV*, Warszawa 1960.
- Stefańska Z., *Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. Katalog Zbiorów – wiek XVIII*, Warszawa 1960.
- Stefańska Z., *Muzeum Wojska Polskiego. Katalog Zbiorów – wiek XVII*, Warszawa 1968.
- Steneberg K.E., *Polonica. Zbiór obrazów*, tłum. Z. Folejewski, Stockholm 1943.
- Swaryczewski A., *Płatnerze krakowscy*, Warszawa–Kraków 1987.
- Ścibałło F., Swaryczewski A., *Muzeum w Będzinie. Katalog zbiorów broni i uzbrojenia*, Kraków 1979.

- Taborska M., Miklaszewski J., *Szable w dłoń. Szermierka szabłą jako polskie dziedzictwo narodowe. Katalog wystawy*, Kraków 2018.
- Ważbiński Z., *Muzeum i zbiory artystyczne epoki nowożytnej, cz. 2: Wiek XVII i XVIII*, Toruń 1988.
- Ważbiński Z., *Muzeum i zbiory artystyczne epoki nowożytnej, t. 1: Wiek XV i XVI*, Toruń 2006.
- Wielecki H., *Za otwartą i zamkniętą bramą. Muzeum Wojska 1920–1939*, „Muzealnictwo Wojskowe” 1996, nr 6, s. 24–79.
- Wilewska R., *Kolekcja Tadeusza i Heleny Kwiatkowskich w Stanach Zjednoczonych*, Łódź 2006.
- Wilkosz P., *Kolekcja militariów i falerystyki Muzeum Narodowego w Krakowie*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” 2015, nr 14, s. 347–370.
- Wojewodzianka E., *Dzieje Zbioru Militariów Zamku Kórnickiego*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 1968, nr 9–10, s. 137–153.
- Zabłocki W., *Cięcia prawdziwą szabłą*, Warszawa 1989.
- Zabłocki W., *Funkcjonalno-konstrukcyjna charakterystyka rękojeści dwóch typów polskich szabel bojowych z wieku XVII*, „Studia i Materiały do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” 1971, nr 5, s. 57–92.
- Zajączkowska L., *Broń biała. Katalog zbiorów Muzeum Historycznego we Wrocławiu*, Wrocław 1987.
- Żygulski Z. jun., *Broń starożytna*, Warszawa 1998.
- Żygulski Z. jun., *Broń w dawnej Polsce*, Warszawa 1975.
- Żygulski Z. jun., *Broń wschodnia. Turcja, Persja, Indie, Japonia*, Warszawa 1983.
- Żygulski Z. jun., *Dzieje zbiorów puławskich. Świątynia Sybilli i Dom Gotycki*, Kraków 2009.
- Żygulski Z. jun., *Matejko jako znawca broni*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego” 1982, nr 8, s. 49–76.
- Żygulski Z. jun., *Muzea na świecie. Wstęp do muzealnictwa*, Warszawa 1982.
- Żygulski Z. jun., *Pamiętki wawelskie w zbiorach puławskich*, „Studia do Dziejów Wawelu” 1961, nr 2, s. 377–413.
- Żygulski Z. jun., Wielecki H., *Polski mundur wojskowy*, Warszawa 1988.